

Петро Білоус

ПОЕТИЧНИЙ МІФ ПРО СВЯТУ ЗЕМЛЮ В “ХОЖЕНІІ” ДАНИЛА ПАЛОМНИКА

Стаття присвячена 900-річчю “Життя і хоження Данила, Руської землі игумена”. У ній на основі новітніх досягнень літературної медієвістики розглянуто жанрово-стильові особливості давнього твору, який поклав початок тривалому розвитку паломницького жанру.

Ключові слова: паломник, Свята Земля, мотив дороги, ходіння, жанр, стиль, емоційне сприйняття.

Petro Bilous. Poetic myth of the Holy Land in Danylo Palomnyk's "Pilgrimage"

The paper is dedicated to the 900th anniversary of “The Life and Pilgrimage of Danylo, the Hegumen of Rus”. Involving the medievalism’s latest achievements, the author explores the peculiarities of genre and style of the work which marked the beginning of the pilgrimage genre’s continuous development.

Key words: pilgrim, the Holy Land, motif of the road, pilgrimage, genre, style, affective appraisal.

Перший паломницький твір в українській літературі – “Житьє и хоженъ Данила, Руськыя земли игумена” – належить до найвидатніших пам’яток доби Київської Русі. Данило здійснив подорож у Палестину між 1106 і 1108 роками та досить докладно описав святі місця. Його “Хоженъ” було популярне на Русі. Цей твір зберігся в кількох редакціях і багатьох списках (більше 100). Найдавніші його списки датуються другою половиною XV ст. [5; 6; 9; 13]. Твір не раз був об’єктом уваги істориків і літературознавців, географів і етнографів [2; 4; 7; 10; 15]. Проте дослідники накресливали переважно загальну характеристику пам’ятки, проводили її текстологічний аналіз. Їх цікавив зміст твору, особа автора, зв’язок пам’ятки із християнською міфологією. Жанрово-стильові особливості “Хоженъ” майже не цікавили науковців.

Передусім з’ясуємо, що змусило Данила взятися за перо і чи усвідомлював він себе письменником. Частково відповіді на ці питання знаходимо в самому “Хоженіі”. “Да си исписах путь си и мѣста сии святаа, – пише паломник, – не возносяся ни величаяся путем сим, яко что добро створив на пути сем; по любве ради святых мѣст сих, исписах все, еже видѣх очима своима, дабы не в забытѣ было то, еже ми показа бог видѣти недостойному” [3, 24]. Отже, Данилом керувало, по-перше, релігійне почуття (повага до святих місць), по-друге, він дбав про те, щоб не забулося побачене. Авторська позиція Данила цілком суголосна самоусвідомленню руських письменників, котрі не випинали авторське “я”, намагалися залишитися в тіні; це відповідало і християнському смиренню та середньовічному літературному етикету. Данило каже: “Не заррите худоумию моему и грубости, еже писах о святѣм градѣ Иерусалимѣ” [3, 24]; оцінює свій життєвий подвиг (а значить і творчий) скромно (“не возносяся ни величаяся путем сим”), заявляючи: “Мнози бо, доходивше святых сих мѣст и сий святыи град Иерусалим и вознесшеся умом своим, яко нѣчто добро створивше, и погубляють мзду труда своего” [3, 26].

Мабуть, Данило, крім бажання розповісти про Святу Землю та переконання, що він це здатний зробити, мав іще й офіційне доручення від князя чи якогось вищого церковного достойника описати християнські святині. Судячи з того, з якими почестями прийняв ігумена єрусалимський король Болдуїн, як тамтешня влада сприяла його подорожі, можна дійти висновку, що Данило виконував у Єрусалимі дипломатичну місію, був не звичайним паломником, а політичним представником Руської землі, завдання якого полягало й у тому, щоби скласти письмовий звіт про своє перебування в чужій країні.

“Хоженіє” дає всі підстави вважати, що Данило – особа типова в галереї руських письменників XII століття: освічена, добре обізнана зі Святим Письмом, звідки вільно черпає відомості про християнські святині, легенди та апокрифи, пов’язані з ними. Та навряд чи його записки були б такими детальними й точними, якби Данилу не трапився в Єрусалимі досвідчений помічник, котрий визначав його маршрути та розповідав йому про святині. Ігумен сам на це вказує: “И прогоди ми бог налѣсти в лаврѣ мужа свята и стара деньми, и книжна велми; тому святому мужеву вложи бог в сердце любити мя худага, и той указа ми добрѣ вся святая та мѣста” [3, 26]. В іншому місці твору автор іще раз нагадує про “книжного мужа”, який жив у Галілеї 30 років, і 20 із них – у монастирі святого Сави, де й зупинився руський паломник: “И тый ми муж указа вся по истинѣ, от святых книг испытав добрѣ” [3, 90]. Крім того, у “дружині” Данила був перекладач (“невозможно бо без вожа добра и безъ языка спытати и видѣти всѣх святых мѣст”) [3, 26]. Цілком імовірно, що й сам ігумен знав грецьку мову. До того ж Данилові довелося зробити чимало витрат не тільки на подорож, а й на те, щоб добувати потрібні й достовірні відомості: “И что имѣя в руку моего худаго добыточка, то от того все подавах вѣдущим добрѣ вся святая мѣста в градѣ и внѣ града” [3, 26].

Як бачимо, Данило серйозно й з усією відповідальністю поставився до збирання матеріалу для свого “Хоженія”, яке, очевидно, писалось після мандрівки (десь у роках 1109-1110) в одному з руських монастирів, коли автор мав час для літературної обробки своїх подорожніх вражень.

Композиція “Хоженья” досить проста. Починається твір коротким вступом, у якому письменник по-християнському називає себе “худшим” між паломниками, аби читач не подумав, що він убачає у своїй мандрівці на Схід якусь особливу заслугу. Тут же подається кілька загальних зауважень щодо умов і мети подорожі. Далі йде опис святих місць, кожному з яких присвячено окремих розділ, що має певну композиційну завершеність. Найбільш значним місцем (Єрусалим, Йордан, Віфлеєм, Мертве море, гора Ліван, Тиверіадське озеро) автор приділяє більше уваги – розповіді про них докладніші й ширші. А розділ “О свѣтѣ небеснѣм: како сходит ко гробу Господню” становить окреме сюжетне оповідання. На початку Данило полемізує з іншими паломниками, котрі по-різному тлумачили сходження небесного вогню на Гроб Господній, далі розповідає, як було насправді: звечора протерли гробницю, промили лампади, налили туди свіжого єлею, і Данило пішов до місцевого “короля” Болдуїна, аби той дозволив йому поставити лампаду від Руської землі. Цю лампаду він сам ходив купувати і ніс її до храму. Там уже зібралося багато людей (“велика тѣснота и томление лютѣ людем ту бывает”), які ждали появи “князя со дружиною”. Нарешті прийшов Болдуїн зі своїм почтом і його ввели в церкву. Натопв заспівав псалми, і тоді “внезапну восиа свѣт святыи во Гробѣ”. Це викликало у присутніх “радость великую і веселие”. Усі люди запалили свічки і почали поволі розходитись, а над гробом правили літургію. Потім Данило забрав лампаду і пішов у келію монастиря св. Сави.

Це оповідання, яким завершується “Хоженіє”, стає логічним закінченням розповіді про Святу Землю й водночас своєрідною кульмінацією твору. Данило

був очевидцем знаменної для кожного християнина події, а тому вважав за потрібне розповісти про неї окремо й докладно, передавши власні враження й міркування з цього приводу.

У композицію “Хожденья” закладено ідею руху, загалом характерну для ранньої середньовічної європейської літератури. Художня свідомість паломника виражає дві форми руху – географічне, просторове пересування і зміну внутрішнього стану, перехід від гріховності до святості. Ці форми тісно взаємозв’язані, чим і можна пояснити той факт, що Данило жодним словом не обмовився, звідки він вирушив до Святої Землі і якою була його дорога туди й назад. Це не вважалось за обов’язкове – увага зосереджувалася на святих місцях, розповідь композиційно обмежувалася лише тією частиною подорожі, яка стосувалася християнських святинь.

Відбір матеріалу для “Хоженія” залежав од вимог жанру: паломник мав описувати лише те, що викликало релігійний інтерес, усе інше вважалось негідним запису як звичайне, буденне, позбавлене ореолу святості. І все ж Данило нерідко йде на порушення канонів жанру: то в одному, то в іншому місці він подає нотатки про екзотичну природу християнського Сходу, про особливості географічного розташування міст, про господарство. Отже, він бачить світ не лише очима аскетичного ченця і прочанина, а й очима допитливого мандрівника. Важливими подіями, з погляду Данила, вартими того, щоб про них сказати в “Хоженії”, були небезпечні зустрічі в горах із розбійниками (“сарацинами”), а на морі з піратами (“хусарева” – корсари). Не раз автор зазначає, що мандрівників приймають добре (“и почѣтиша нас добрѣ пити ем и идением, и всѣм”). Привертають увагу ігумена криниці та джерела, які траплялися в дорозі. Для подорожнього, котрий проходив пустелі й гори під спекотним сонцем, вони мали неабияке значення. Данило неодмінно вказує на “холодну”, “сладкую”, тобто смачну воду. Більше того, автор у розповідях про святині не цурається й побутових деталей: “И ту почѣтиша нас добрѣ, и вставше, идохом в церковь” [3, 98]. Подібні нотатки відтворюють умови мандрівки, відтіняють її колоритне тло й водночас композиційно пов’язують розділи “Хоженія”, об’єднують їх спільним мотивом дороги. Тут уже бачимо зародки подорожнього нарису.

Значне місце в композиції “Хоженія” посідають апокрифи та легенди, уривки зі Святого Письма, роль яких – пов’язати, співвіднести побачене з відповідними місцями старозавітної і новозавітної історії. “Осередок цих оповідань творить особа Ісуса Христа”, – зазначав М.Возняк [1, 184]. Ступивши в Єрусалим та мандруючи в його околицях, Данило сумлінно фіксує все, що стосується народження, поневірянь, проповідувань, чудес, страстей, страждань, смерті та воскресіння Сина Божого, а також життя тих, хто його оточував – Богородиці, апостолів (старозавітні персонажі дещо притлумлені у спогадах паломника): ось печера у Віфлеємі, де народився Христос; місце, де новонародженому волхви кланялися; у цьому домі відбулася тайна вечеря; тут місце в Гефсиманському саду, де молився Ісус Христос; цією дорогою він ніс свій хрест на Голгофу, а на цьому камені відпочивав; тут щілина в камені, по якій текла кров Спасителя, розп’ятого на хресті; на цьому місці його тіло вкрили плащаницею; тут плакала за сином своїм Богородиця тощо. Таке своєрідне унаочнення євангельської легенди в цілому має апокрифічне походження.

Стиль “Хоженія” сучасному читачеві може видатися сухим, монотонно-описовим. Проте слід пам’ятати, що він історично й естетично зумовлений. На його формуванні позначилися середньовічне світорозуміння і світовідчуття, а також художні орієнтації того часу. У давній літературі, як зазначає Д. Лихачов, існувала тісна взаємозалежність стилю і жанру, були певні жанрові типи стилю – “літописний”, “житійний”, “хронографічний” та ін. [8, 70].

Стиль паломницького твору залежав і від тих завдань, які ставив перед собою автор. Він повинен був точно й достовірно розповісти про відвідані святі місця. Це вимагало від нього стриманості, об'єктивності й переконливості. По-діловому, просто (“писал не хитро, но просто”), з переконанням очевидця прочанин повідомляв про побачене на Святій Землі. Основний принцип його розповіді – прагнення до правдоподібності, достовірності – стає до певної міри й естетичним принципом, стильовою домінантою.

Правдоподібність у “Хоженії” Данила досягається передусім деталізацією опису. У розумінні паломника, докладний опис, точність, достовірність – це засоби для відтворення живого враження. Не випадково давні прочани приносили з Палестини на батьківщину гілочку пальми (звідси й назва – паломник), аби довести землякам, що вони побували на Святій Землі. Давній руський пілігрим прагне довести це описом живих вражень.

“Хоженіє” вражає топографічною означеністю. Данило вказує на великі відстані (від Кіпра до Яффи – 400 верст, від Царграда до острова Род – 800, від Рода до Яффи – 800), на відстані між містами-сусідами (“Вивания же от град Иерусалима вдальє двою версту”; “от Кузивы до Иерихона 5 верст”; “от Кифы до Акры верст 15”). Визначає він також і розміри споруд, називає кількість архітектурних деталей (“есть же церковь та Воскресение образом круга, всямокачна: и в длѣ и в преки иматъ же сажень 30”; “двери же иматъ шести, а на полатех столпов имат 16”), окремих предметів (“лавица же святаа, идѣ же лежало тѣло Христово, есть в длину 4 локот, а в ширину 2 лакти, а возвыше полулакти”). Автор “Хоженья” вказує навіть напрям, орієнтує у просторі: “на правую руку”, “на левую руку”. Оперує паломник зрозумілими для руського читача одиницями виміру – “верста”, “локот” (лікоть), “сажни”, деякими описовими означеннями – “яко стружия выше”, “выше копея”, “близъ яко довержет человекъ”, “яко дважды дострѣлити может”, “яко довержет человекъ каменем малым” та ін.

Багато вимірів і досліджень Данило проводив особисто. “Йому недостатньо було тільки бачити, – слушно зауважував В. Переверзев, – йому треба було обов'язково підійти впритул до кожної святині, фізично торкнутися її, відчутти особливий, чудесний смак святості. У своєму прагненні опинитися у відчутній близькості до кожної біблійно-християнської святині Данило невимовно виявляє надзвичайну впертість, відвагу і винахідливість” [11, 47]. Гора Фавор, наприклад, важкодоступна для мандрівників, та все ж руський ігумен із великими труднощами вибирається на неї, бо ж гора – свята: “Есть гора та вся камена, лѣсти же на ню трудно и бѣдно велми по камению, муками на ню лѣсти, путь тяжек велми, едва бо на ню возлѣзохом” [3, 96]. Описуючи Тиверіадське озеро, Данило пригадує, що Христос любив їсти рибу з нього. “И есть сладка в ядѣ рыба та паче всякое рыбы, – переконує він читача і для більшої достовірності додає: “И ях сам рыбу ту многажды” [3, 90]. Для того, щоб повідомити про глибину Йордану, ігумен сам вимірює її: “измѣрих и искусих сам собою, ибо пребродих на ону страну” [3, 52]. Описи Данила були настільки точними в деталях, що кілька століть правили за своєрідний довідник.

Правдивість розповіді мандрівник не тільки засвідчував на словах (“не ложно, но по истинѣ, яко видѣх, тако и написах о мѣстах святых”), а й аргументував свої описи цитатами зі Святого Письма, співвідносив враження про відвідані ним місця з легендарним та апокрифічним матеріалом.

Давній руський паломник, пройнятий духом чернечого смирення, був переконаний у тому, що в розповідях про святі місця звичайні людські емоції зайві – допустиме лише релігійне благоговіння, “умыление”. Данило, очевидно, свідомо уникає висловлювання надмірних емоцій та суб'єктивних вражень. Та й церковний етикет (не забуваймо, що Данило був ченцем) вимагав од нього стриманості, уникнення пишномовності стилю (автор кілька разів указує, що він, на відміну від деяких прочан, пише “не ложно”).

Однак емоційне сприйняття побаченого помітно проривається в описах найвідоміших християнських святинь: “И ту поклонихомся святому гробу тому... и идохом, радующеса” [3, 28]; “И бывает тогда радость велика всякому христианину, видѣвше святыи град Иерусалим; и ту слезам пролитье бывает от верных человек” [3, 32]. Емоційно й динамічно переказано одну з біблійних легенд: “В той же горѣ, в том же лѣсѣ бысть Авесалом, син Давидов; туда бо бѣжаше от бѣды отца своего, и ту внесе его мѣска (лошак. – П.Б.) в чащу лѣса того, и я главу его за власы, и сѣя с мщате, и повисе на древе высоко и ту устрѣлен бысть в сердце 3-ми стрѣлами, и тако умре на древѣ том” [3, 68].

З піднесенням, прагнучи надати зображуваним картинам винятковості й особливої схвильованості, описує Данило великодню ніч. Йому важко передати свої почуття і враження, радість і релігійний трепет натовпу при Гробі Господньому. А тому він робить відступ у розповіді й розмірковує: “Иже бо не видѣв тоа радости в то день то не иметь вѣры сказающим о все том видѣнии; обаче мудрии и вѣрнии человекци вѣруют в всласть послушаютъ сказания сего и истины сеа...” [3, 112].

Розповідаючи про хрещення на Йордані, Данило вказує на урочистість і масштабність свята, яке відбувалося опівночі. Його вражає “множество народа”, безліч запалених свічок. Ця зорова картина доповнюється зауваженням, що “всю ночь ту пѣние бывает изрядно” [3, 54].

Душевна піднесеність, ліризм властиві й розповідям про природу, екзотичні ландшафти християнського Сходу. Щоправда, арсенал художніх засобів автора “Хоженія” небагатий. Він охоче використовує риторичні кліше, вироблені тогочасними книжниками: “Есть церковь Святая Святых *дивно и хитро* создана мосиею издну, и красота ея *не сказанна* есть... извну написана *хитро и не-сказанна*” [3, 42] (тут і далі в цитатах курсив мій. – П.Б.).

Не завжди знаходячи емоційно виразні слова, Данило своє захоплення віддає так: “велико велми”, “зѣло красно”, “хитро мусиею украшено изрядно”, “твердо и дивно хитростию врата суть сделана”, “исписана добрѣ”, “поле красно и равно” та ін. Епітети добираються залежно від враження. Про небезпечний і важкий перехід у горах мандрівник пише: “и есть путь *страшен и тяжек* зѣло” [3, 82]; одна місцевість здається йому “*красна и чюдна* зѣло” [3, 86], інша ж – “*страшна и грозна* велми” [3, 86]. Як бачимо, свої емоції Данило виражає переважно за допомогою словосполучень, які передають міру якості і ступеня. Своє захоплення Кіпром ігумен висловлює, вдаючись до перебільшення в кількісних характеристиках: “Кипр есть остров велик зѣло, и множество в нем людии, и обилен есть всѣм добром” [3, 30].

Автор “Хоженья” відчуває красу природи: “И ту есть поток, воды исполнен, и течет красно по камению в Йордан” [3, 52]. Та будучи людиною, близькою до землі, представником землеробського народу, до якого навіть чужа природа повертається передусім своєю продуктивною стороною, Данило усвідомлює прекрасним те, що може бути корисним. Тому й додає: “Вода та студена зѣло и сладка велми” [3, 52], – тобто смачна, корисна для вживання. Подібні міркування помічаємо й в описі Йордану, де подається докладна характеристика річки з погляду її користі для навколишніх мешканців та мандрівників. А Іерихон привертає увагу не тільки тому, що це святе місце, а й тому, що навколо міста “земля добра и многоплодна”, “и всякого древеса многоплодовита суть” [3, 54].

У розповідях про Святу Землю чітко виявляються патріотичні настрої Данила; для яскравішого зображення побаченого він проводить паралелі з рідною природою, що надає описам особливо ліричного звучання, теплоти. Зокрема, Йордан автор порівнює з річкою Снов, невисокі дерева “на купѣли” у нього, “аки вербѣ подобно есть”, невідомі для нього чагарники схожі на лозу [3, 52]. У розділі про виготовлення фіміама (пахучої смоли) маємо такі паралелі: дерево

“зигия” – “яко ольха образом”, інше дерево – “образом, яко осина”, “исходит из древца того червоточина та, яко отруби пшеничны, и падают от древца того, яко клей вишневыи” [3, 30].

Прагнучи до лаконізму, Данило насичує фразу максимумом інформації. Тому трапляється, що поряд в одному реченні стоять різнопланові повідомлення: “А от Мелетинии до Ахия острова верст 100; и ту лежит святыи мученик Исидор, и в том островѣ ражается мастика, и вино доброе, и овощь всякий” [3, 28]. По суті, тут три повідомлення, і лише одне з них стосується святого місця.

Розповідь Данила про Святу Землю в цілому спокійна, розмірена, виважена, але у згадках про важку, а то й небезпечну дорогу письмо начебто прискорюється, фрази стають не такі розлогі, набувають уривчастості. Описуючи шлях від Єрусалима до Йордана, автор “Хоженія” досягає виразного емоційного забарвлення своєї оповіді добром епітетів, експресивною побудовою фрази (повтор сполучника “и”, інверсія): “И есть пут-ет тяжек велми и страшен и безводен; суть бо горы высоки камены, и суть разбои мнози, и разбивают в горах тех и в дебрех страшных” [3, 50].

Загалом же “простота, точність, багатство історичних та легендарних відомостей зробили цю першу розповідь руського паломника досить улюбленим читанням давньої Русі” [12, 72]. Високу оцінку “Хоженью” дав І.Франко, назвавши його книжкою, що стала “цікавою лектурою для простих людей, а для дослідника являється не лише важним причинком для топографії тодішньої Палестини та суміжних з нею країн, але також одним із найкраще написаних творів староруської літератури задля своєї простоти, ясності стилю і точності в малюванні речей, як і задля свого щирого тону та патріотичного руського почуття” [14, 112].

Ігумен Данило на початку XII століття заклав основи жанру ходінь у його давньому руському варіанті, які протягом тривалого часу вважалися майже за канонічні. Упродовж кількох наступних віків “Хоженье” було зразком для інших паломників, які вирушали до Святої Землі і бралися розповісти про свою мандрівку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Возняк М.* Історія української літератури: У 2 кн. – Кн.1. – Львів, 1992.
2. *Водовозов Н.* “Хождение” Даниила и первый крестовый поход // *Русская литература и народное творчество.* – М., 1962. – С.16-35.
3. *Житє и хождение Данила Руськыя земли игумена* // ПДРА: XII век. – М., 1980.
4. *Заболотский Н.* Легендарный и апокрифический элемент в Хождении иг. Даниила // *Рус. филол. вестник.* – 1899. – № 1-2; № 3-4.
5. *Измайлова А.* О древнейшем из списков “Хождения” Даниила игумена // *ТОДРА.* – Т.19. – М., 1964. – С.192-204.
6. *Истоки русской беллетристики.* – М., 1970.
7. *Кузьмин В.* Этнографические сведения об арабах в русских “хождениях” XI – XVII веков // *Сов. этнография.* – 1956. – № 4. – С.143-148.
8. *Лихачев Д.* Поэтика древнерусской литературы. – М., 1982.
9. *Лицевой* список хождения Даниила Паломника. – СПб., 1881.
10. *Надвикова Т.* Книжные слова в “Хождении” игумена Даниила // *Исследования по лексикологии и грамматике русского языка.* – М., 1961. – С.132-144.
11. *Переверзев В.* Литература Древней Руси. – М., 1971.
12. *Пытин А.* Паломничество и путешествия в старой письменности // *Вестник Европы.* – 1896. – № 8. – С.32-84.
13. *Русский Н.* Сведения о рукописях, содержащих в себе Хождение в святую землю русского игумена Даниила в начале XII в. // *ЧОИДР.* – 1891. – Кн.3. – С.1-172.
14. *Франко І.* Історія української літератури // *Збір. тв.: У 50 т.* – Т.40. – К., 1983.
15. *Янин В.А.* Международные отношения в эпоху Мономаха и “Хождения игумена Даниила” // *ТОДРА.* – 1960. – Т.16. – С.112-131.

м. Житомир